

Lesbrief workshop etsen Museum Het Rembrandthuis

Fantastisch landschap

Museum Het Rembrandthuis heet u en uw leerlingen van harte welkom bij de workshop *Fantastisch landschap* in het Rembrandthuis. Deze workshop is geschikt voor klassen uit de bovenbouw van het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Tijdens deze workshop zullen uw leerlingen kennismaken met Rembrandts landschappen en dan vooral zijn geëtste landschappen. Daarnaast leren zij de belangrijkste kenmerken van de techniek van het etsen en zullen ze zelf ervaren hoe het is om een eenvoudige prent te maken.

Korte omschrijving van de workshop

De workshop bestaat uit twee delen. Het eerste deel is een introductieles op school. Daarin worden de leerlingen voorbereid op de het tweede deel van de workshop: een bezoek aan Museum Het Rembrandthuis in Amsterdam. Op school maken ze een tekening die ze in het museum in een plastic plaatje gaan krassen en afdrukken op een zware etspers. Informatie en een handleiding over de voorbereidende les vindt u hieronder.

Wij wensen u veel succes bij de voorbereiding van de workshop en verwelkomen u en uw leerlingen binnenkort graag in het Rembrandthuis!

Museum Het Rembrandthuis, afdeling Educatie

Praktische informatie

Adresgegevens

*Museum Het Rembrandthuis
Jodenbreestraat 4
1011 NK Amsterdam
tel. 020 5200400*

*Workshopruimte
de Smederij
Nieuwe Uilenburgerstraat 59
1011 LM Amsterdam*

Bereikbaarheid openbaar vervoer
*Tram 9, tram 14, halte Waterlooplein
Metro vanaf Centraal Station, halte Nieuwmarkt, uitgang Hoogstraat*

Maximale groepsgrootte
30 leerlingen. Vanaf 15 leerlingen wordt de groep gesplitst.

Kosten
De workshop kost € 50 per groep van 15 leerlingen

Lesmateriaal introductielessen op school
Het lesmateriaal is te downloaden via www.rembrandthuis.nl, via 'Educatie' en 'Workshops'

NB Voor een bezoek met uw leerlingen aan het voormalige woonhuis van Rembrandt is reserveren noodzakelijk. Voor reserveringen kunt u contact opnemen met de afdeling Educatie van Museum Het Rembrandthuis.

Fantastisch Landschap

Deel 1

Introductieles op school

Duur

100 minuten

Doel

De leerlingen krijgen een introductie over het thema van de workshop *Fantastisch landschap*. Aan de hand van enkele voorbeelden van Rembrandts etsen bedenken en tekenen de leerlingen zelf een landschap. De tekening zal als uitgangspunt dienen voor een eigen prent. Ze maken de prent tijdens het bezoek aan het Rembrandthuis.

Benodigdheden

Presentatie *Fantastisch landschap* (te downloaden op www.rembrandthuis.nl/.....)

Tekenpapier (formaat 10 x 15 cm)

Potloden (HB)

Gummen

Linialen

Onderdelen introductieles:

- Presentatie van etsen van Rembrandt aan de hand van afbeeldingen en tekst. Bij voorkeur worden de afbeeldingen in een powerpoint getoond. Het is ook mogelijk de afbeeldingen af te drukken en als boekje met de leerlingen door te nemen.
- uitleg van de opdracht
- tekenen van een landschap

Presentatie *Fantastisch landschap*

Duur: 20 minuten

Benodigdheden: presentatie *Fantastisch landschap* (downloaden op www.rembrandthuis.nl/...)

Als voorbereiding op de opdracht waarmee de leerlingen zelf aan de slag zullen gaan, laat u de presentatie *Fantastisch landschap* zien. Deze presentatie kunt u met powerpoint tonen, maar u kunt er ook voor kiezen de afbeeldingen af te drukken en als boekje met de leerlingen te bespreken. De leerlingen maken in deze presentatie kennis met Rembrandts etsen. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar zijn landschappen.

De presentatie *Fantastisch landschap* bestaat uit 8 afbeeldingen. Hieronder treft u een overzicht van de afbeeldingen aan. Voor iedere afbeelding kunt u gebruik maken van een korte verklarende tekst. Met behulp van deze teksten kunnen enkele beeldende begrippen worden uitgelegd die bij het maken van een landschap van pas kunnen komen.

1. *Zelfportret met verbaasde blik*, 1630, ets, 5 x 4,6 cm

AFBEELDING

Iedereen in de wereld kent Rembrandt. Zelf ken je misschien wel een paar kunstwerken van hem, zoals *De Nachtwacht* of *De Staalmeesters*. Ook in de zeventiende eeuw, de tijd waarin Rembrandt leefde, was hij al wereldberoemd. Veel mensen wisten toen zelfs hoe Rembrandt eruit zag, ook al waren ze hem nog nooit tegengekomen. Dit kwam doordat hij zichzelf heel vaak tekende en schilderde. Een voorbeeld daarvan zie je hier. Rembrandt heeft vaak voor de spiegel zitten oefenen in hoe hij zichzelf moest tekenen als hij boos keek, vrolijk of – zoals hier - verbaasd. Maar dit portret was ook een oefening in een heel speciale techniek. Rembrandt tekende het op een plaat van koper, die hij na een ingewikkeld en zelfs gevaarlijk chemisch proces op papier kon afdrukken. Zo kun je heel veel exemplaren van één tekening maken. Deze techniek heet **etsen**.

Etsen *Etsen is een grafische techniek. Dit betekent dat het bij deze techniek mogelijk is om met inkt afdrukken te maken van de tekening die je maakt. Naast etsen zijn er meer grafische technieken zoals de houtsnede en de linoleumsnede.*

2. *Slapend hondje*, ca. 1640, ets, 4 x 8 cm

AFBEELDING

Rembrandt heeft bijna driehonderd etsen gemaakt! Sommige etsen zijn heel groot, andere weer als een postzegel zo klein, zoals dit *Slapend hondje*. Je begrijpt dat Rembrandt om zo heel klein en precies te kunnen tekenen, een heel scherp gereedschap nodig had. Hij gebruikte dan ook een vlijmscherpe metalen kraspen om zijn etsen te maken. Zo'n pen met metalen punt heet een **etsnaald**. Met deze etsnaald maak je op een plaat van koper, die de **etsplaat** heet, een tekening. Je tekent in een laagje zachte was, waarmee je de plaat hebt ingesmeerd. Daarna laat je de etsplaat in een bad met bijtend zuur liggen. Dat zuur bijt vervolgens alle getekende lijnen uit, zodat er groeven ontstaan. Iedere groef kun je daarna vol smeren met inkt. Als je dat gedaan hebt, kan de etsplaat onder een zware **etspers** op een vel papier worden afgedrukt. Op die manier kun je veel exemplaren maken van één tekening.

Etsnaald *De etsnaald is een scherpe, metalen pen waarmee op een etsplaat getekend kan worden. In feite leent ieder metalen voorwerp met een scherpe punt zich om een ets mee te maken, zoals bijvoorbeeld een scherpe spijker.*

Etsplaat *De etsplaat is een volledig glad gepolijste metalen plaat, meestal van koper of zink. Op een etsplaat kan een beschermend laagje 'etsgrond', een zachte waslaag, worden aangebracht, waarin met een etsnaald getekend kan worden. Bijtend zuur kan vervolgens de in de etsgrond weggekraste lijnen uitbijten, zodat er groeven ontstaan. Gevuld met inkt kunnen deze groeven als lijnen worden afgedrukt op papier.*

Etspers *De etspers is een met de hand draaibare pers waarop onder het gewicht van een zware cilinder een etsplaat afgedrukt kan worden. Het zware gewicht is nodig om het papier waarop afgedrukt wordt goed in de groeven van de etsplaat te duwen. Hierdoor komt zoveel mogelijk inkt op het papier te zitten. Voor iedere nieuwe afdruk is het nodig om de etsplaat opnieuw in te smeren en door de etspers te draaien. Tegenwoordig zijn etspersen vaak van metaal. Rembrandt had een houten etspers, waarvan in Museum Het Rembrandthuis een reconstructie staat.*

Droge naald techniek *Je kunt ook met een zware naald direct groeven in een plaat krassen. Er hoeft dan geen bijtend zuur meer te worden gebruikt. Rembrandt paste deze techniek, die 'droge naald' genoemd wordt, vaak in combinatie met de etstechniek toe. In plaats van koper kun je ook in andere materialen krassen, zoals zink of plastic.*

3. *De drie bomen*, 1643, ets, 21,3 x 28 cm

AFBEELDING

Rembrandt heeft vaak wandelingen gemaakt rondom zijn woonplaats Amsterdam. Hij nam zijn tekenpullen mee. Soms maakte hij later een ets van het **landschap** dat hij onderweg had gezien. Op deze ets *De drie bomen* zie je hoe een zware onweerslucht over het landschap trekt. Op een heuveltop staan drie bomen. In de verte, aan de **horizon** is een stad te zien.

Dat is waarschijnlijk Amsterdam. Omdat Rembrandt de bomen heel groot en donker heeft gemaakt, lijkt het landschap eromheen nog kleiner en weidser. De stad in de verte lijkt hierdoor nog verder weg te liggen.

Soms verstopte Rembrandt ook van alles in zijn etsen. Kijk bijvoorbeeld maar eens goed naar de bosjes onder de bomen. Wat heeft hij daarin verstopt?

Landschap Een 'landschap' is een term voor een kunstwerk waarop een uitzicht op een stuk land getekend of geschilderd is. In de zeventiende eeuw werden heel veel landschappen gemaakt. Rembrandt heeft slechts een paar landschappen geschilderd maar er veel meer getekend en geëts. Vaak had hij op wandeltochten een schetsboek mee waarin hij schetsjes van het landschap maakte. Soms werd een schets gebruikt voor een ets.

Horizon Als je in een landschap staat, en je kijkt recht voor je uit, dan zie je vaak een horizon. Er moeten dan niet te veel grote gebouwen in de weg staan, want dan kun je de horizon niet zien. De horizon is het best te zien op het strand. Wanneer je over de zee uitkijkt zie je aan het einde de grens tussen het water en de lucht: dat is de horizon.

De horizon zit altijd ter hoogte van je ogen. Dit betekent, dat als je een horizon tekent, je er rekening mee moet houden dat alles wat hoger is dan je eigen ogen (zoals torens, bomen, bergen), ook boven de horizon moet uitsteken. Alles wat lager zit, en waar je voor naar beneden moet kijken om het te zien, moet onder de horizon zitten.

4. *Boerenhuis met grote boom*, 1642, ets, 12,7 x 32 cm

AFBEELDING

Aan een slootje staat een oude, vervallen boerderij. Een paar kinderen spelen op het erf. Aan de oever van het slootje zie je een paar eenden. In de verte, aan de horizon, is het **silhouet** van een dorp te zien.

Zie je dat hoe verder weg het landschap is, hoe lichter en onduidelijker Rembrandt het getekend heeft? Dit kun je zelf het beste zien op een dag met mist. Dan wordt alles naarmate het verder weg is ook steeds lichter en onduidelijker. Rembrandt maakte hiervan in zijn ets gebruik omdat het voor veel meer **diepte** in het landschap zorgt. We noemen dit een vorm van **perspectief**.

Silhouet Een 'silhouet' is eigenlijk een omtreklijn. Een stad heeft vanuit de verte gezien een silhouet (ook wel de 'skyline' genoemd) maar ook een mens heeft een silhouet.

Diepte In een landschap speelt diepte een belangrijke rol. Een ander woord voor diepte is 'perspectief'. Diepte zorgt ervoor dat je echt het idee hebt dat het getekende landschap heel groot en ver is. Er zijn verschillende manieren om diepte in een landschap aan te brengen. Zo kun je een groot verschil aanbrengen in de grootte tussen voorwerpen die dichtbij zijn (en die dus heel groot getekend moeten worden) en voorwerpen die ver weg zijn (die dan heel klein getekend moeten worden). Hierdoor ontstaat een sterk diepte effect.

Atmosferisch perspectief In een landschap kun je vaak heel ver kijken. Maar hoe verder weg je kijkt, des te minder details kun je zien. Je herkent een huis in de verte nog wel aan het dak en de ramen, maar welke huisnummer op de gevel staat is niet meer te zien. Als je nog verder probeert te kijken zul je merken dat alles ook steeds vager zichtbaar wordt. Het lijkt alsof het landschap in de verte steeds mistiger en blauwer wordt. Schilders ontdekten lang geleden dat wanneer je in een landschap de bergen in de verte een klein beetje blauw maakt, er een heel sterk effect van diepte ontstaat.

5. *Gezicht op Amsterdam*, ca. 1640, ets, 11,2 x 15,3 cm

AFBEELDING

Dit is wat Rembrandt zag als hij vanuit het noorden naar Amsterdam keek. Sommige van de torens en gebouwen die je ziet bestaan nu nog! Bedenk wel, dat een afdruk van een ets altijd het **spiegelbeeld** laat zien van de tekening die op de etsplaat staat. Alles wat rechts getekend wordt, komt links op de afdruk, en omgekeerd. Ook als je je naam op de etsplaat zet, moet je deze dus in spiegelbeeld schrijven om de afdruk ervan leesbaar te maken.

Spiegelbeeld *Een etser moet er altijd rekening mee houden dat het resultaat van zijn werk spiegelbeeldig zal zijn. Rembrandt vergat dit soms wel eens en schreef dan bijvoorbeeld zijn naam gewoon van links naar rechts op de etsplaat. Eenmaal afgedrukt zie je zijn naam dan verkeerd om, in spiegelbeeld!*

6. *Gezicht op Haarlem en Bloemendaal, 1651, ets, 12 x 32 cm*

AFBEELDING

Vanaf de top van een duin tekende Rembrandt dit landschap bij het dorp Bloemendaal. Rechts steekt de toren van dit dorp boven de bomen uit. Net buiten het dorp zijn een paar boeren aan het werk op het land. Links in de verte zie je de stad Haarlem.

Rembrandt kon zoveel van het landschap zien, omdat hij vanaf een hoog punt ernaar keek. Het landschap dat je dan te zien krijgt is zo groot, dat je, zoals je aan deze prent kunt zien, eigenlijk een heel brede etsplaat nodig hebt om alles erop kwijt te kunnen. We noemen zo'n breed landschap een **panorama**.

Panorama's werden in Rembrandts tijd veel vaker gemaakt. Soms was er op een panorama zoveel te zien, dat er meerdere etsplaten nodig waren om het hele landschap op kwijt te kunnen.

Wanneer je de afdrukken naast elkaar legde, kreeg je een heel langgerekt landschap. Denk je dat jullie ook samen een heel lang landschap kunnen maken? Ieder maakt dan een stukje van het landschap.

Panorama *Als je een heel breed landschap maakt, noem je dat ook wel een panorama. In een panorama kun je een heel groot gebied in één keer zien. Er bestaan ook hele grote panorama's, die belemaal rond lopen. Als je dan in het midden gaat staan lijkt het net of je zelf midden in het geschilderde landschap staat. In Rembrandts tijd werden wel vaker hele brede etsen gemaakt waarop een panorama van een bepaalde stad of streek te zien was.*

7. *Landschap met herder en hond*, 1653, ets, 13 x 15,7 cm

AFBEELDING

Een herder loopt met zijn dieren over een kronkelend weggetje. Links zie je nog twee figuurtjes, één zittend en de ander staand. Misschien iemand die het landschap tekent en iemand die over zijn schouder meekijkt. Rechts vooraan een boom, die diepte aan de ets geeft. Bij de takken zijn - met maar een paar lijntjes - wat vrolijke vogeltjes aangegeven. Links zie een slootje met een paar eenden. Het midden bestaat uit weilanden met een hekje. Echt een Hollands landschap, zou je zeggen. Maar hoe verder je de diepte ingaat, hoe vreemder het landschap wordt. Plotseling zitten we daar in een land met hoge bergen. Daarop staan allerlei gebouwen, zoals kerken en oude tempels. Rembrandt heeft dat allemaal gefantaseerd. Hij tekende de bergen en de gebouwen uit het hoofd. Hij kwam nooit in het buitenland. Misschien heeft hij de voorgrond naar de werkelijkheid getekend en daar een **fantasielandschap** aan vastgemaakt.

Fantasielandschap *Wanneer een kunstenaar in de zeventiende eeuw naar de werkelijkheid tekende, werd dat werken 'naar het leven' genoemd. De kunstenaar gaf precies weer wat hij zag. Hij kon ook op basis wat hij in de werkelijkheid had gezien, zelf iets bedenken, iets fantaseren. Rembrandt combineerde het vaak: twee stukjes die hij in de werkelijkheid op verschillende plekken had gezien, zette hij in een ets bij elkaar. Soms voegde hij aan een landschap dat hij werkelijk had bekeken zomaar een compleet gefantaseerd landschap toe, met bergen en gebouwen die hij nooit had gezien.*

8. *Landschap met visser en twee zwanen*, 1650, ets, 8,2 x 10,7 cm

AFBEELDING

Ook in deze ets heeft Rembrandt zijn fantasie gebruikt. Vooraan zie je een vijver of een sloot. Langs de waterrand zit een vissertje met een kind. In het water zwemmen zwanen en eenden. Alweer zo Hollands als maar kan. Het middendeel laat weilanden zien, met hier en daar een boompje, een dier, een boer en wat hekken. Daarachter is het net of we in het buitenland terecht komen, met achter een bomenrand een dorp of een stad vol vreemde gebouwen. En ten slotte is daar die berg. Door de dunne lijntjes waarmee het silhouet van de berg is getekend, lijkt hij ver weg te liggen en zelfs een beetje in de lucht over te gaan. De lucht neemt trouwens een groot deel van de prent in beslag. De lucht is niet helemaal schoon wit, maar er zijn wat vlekjes of lijntjes te zien. Misschien zijn die per toeval ontstaan, in elk geval wordt het daardoor wel levendiger. Maar je kunt ook, als je iets wat donkerder wilt maken, korte lijntjes naast elkaar tekenen. Of, als je het nog donkerder wilt hebben, daar kruiselings overheen nog meer lijntjes tekenen. Dat noem je: **arceren**. Je ziet het bijvoorbeeld bij de waterrand.

Arцерen Het evenwijdig naast elkaar tekenen van lijntjes. Je doet dat om schaduwen aan te geven of andere delen die er wat donkerder uit moeten zien dan de rest.

Kruisarceringen Patroon van evenwijdig naast elkaar geplaatste lijntjes dat doorkruist wordt door zo'n zelfde patroon van lijntjes.

Ontwerp opdracht Fantastisch landschap

De leerlingen gaan nu zelf aan de slag. Ter voorbereiding op de prent die ze tijdens het bezoek aan het Rembrandthuis zullen gaan maken, tekenen de leerlingen op school hun eigen landschap. De tekeningen zullen zij bij het bezoek aan het Rembrandthuis uitwerken tot een prent.

Iedere leerling maakt een eigen tekening op het formaat of binnen een kader van 10 x 15 cm, horizontaal. Omdat de tekening later overgenomen zal worden in een doorzichtig plaatje, verdient het de voorkeur de leerlingen met een scherp en enigszins hard potlood (H-HB) te laten werken. Dit komt het dichtst in de buurt bij het krassen van lijnen met een zware naald.

Het is de bedoeling dat iedere leerling een eigen landschap tekent. Het kan een landschap worden **naar de waarneming**, zoals bijvoorbeeld het landschap rond de school, maar het kan juist ook **helemaal vanuit de fantasie** worden getekend.

Als u het een aardig idee vindt om de afzonderlijke landschappen aan het eind naast elkaar tot één panorama te maken, dan is het nodig dat de leerlingen zich aan één belangrijke regel houden: **de horizon moet overal op gelijke hoogte zitten**. U kunt bijvoorbeeld de leerlingen opgeven op 3 cm hoogte een horizon te trekken. Daarvoor kunnen ze een liniaal gebruiken. Deze horizonlijn zal dan op het uiteindelijke panorama over de gehele breedte doorlopen. Eventueel kunnen de leerlingen in onderling overleg ervoor kiezen enkele landschappen een andere, op elkaar aansluitende horizon te geven, bijvoorbeeld wanneer een heuvelachtig landschap wordt getekend.

Tip: Laat de leerlingen halverwege de tekening eens kijken of de ontwerpen als panorama goed op elkaar aansluiten. Op dat moment kunnen er nog wijzigingen worden aangebracht en kan eventueel al gekeken worden welke tekeningen het beste direct naast elkaar kunnen komen.

Ook kunnen enkele leerlingen, die bijvoorbeeld naast elkaar zitten, hun tekening al op elkaar afstemmen.

OPBOUW

Het opbouwen van een landschap

U kunt de leerlingen erop wijzen dat een landschap uit vele elementen opgebouwd kan worden: vlaktes, heuvels, bergen, steden, dorpen, gebouwen, bomen, dieren, mensen, etc. Moedig de kinderen aan zelf iets te bedenken. Het is goed als ze hun fantasie gebruiken. Zelfs een olifant in een Hollands landschap is helemaal niet verkeerd.

Diepte

Een landschap leent zich bij uitstek voor het werken met diepte. Als uw leerlingen al kennis gemaakt hebben met de beginselen van de verschillende vormen van perspectief, of als u de opdracht meer wilt uitdiepen, kunt u de leerlingen opdracht geven in hun landschap rekening te houden met dieptewerking.

Met de etsen van Rembrandt in hun achterhoofd kunnen ze bijvoorbeeld de volgende manieren van dieptesuggestie toepassen:

- atmosferisch perspectief
- groot/klein contrast
- zwaar getekende voorgrond/licht getekende achtergrond

Tip: Wanneer de leerlingen de tekeningen in de les niet af krijgen, kunt u de tekening ook als huiswerkopdracht meegeven.

De tekeningen zullen tijdens het bezoek aan het Rembrandthuis gebruikt worden als ontwerp voor een prent die iedere leerling gaat maken. **Het is daarom van groot belang dat alle tekeningen naar het Rembrandthuis worden meegenomen.**

Workshop *Fantastisch landschap*

Deel 2

Het tweede deel van de workshop zal plaatsvinden in de workshopruimte van Museum Het Rembrandthuis. Deze bevindt zich buiten het museum, in de Synagoge, Nieuwe Uilenburgerstraat 91, vlak in de buurt. Daar zullen de leerlingen hun getekende landschap overzetten op een drukplaat. Met een zware naald krassen ze hun landschap volgens de droge naaldtechniek in een plastic plaatje. Vervolgens krijgen ze instructies over het proces van inkten en afdrukken.

Uiteindelijk drukt iedere leerling zijn eigen landschap af op een etspers. De resultaten kunnen met elkaar worden verbonden tot een langgerekt panorama.

Museum Het Rembrandthuis
Afdeling Educatie
Jodenbreestraat 4
1011 NK Amsterdam
tel: 020 5200400
e-mail: educatie@rembrandthuis.nl

© 2009 Museum Het Rembrandthuis
Tekst: A. Hagen

16 april 2012